

*О.Г. Данильян, д-р філос. наук, професор
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого*

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В ТРАНЗИТИВНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Визначені в Конституції України завдання по створенню демократичної, соціальної, правової держави не можуть бути вирішені без певного рівня правової культури суспільства. Адже відомо, що саме правова культура є найважливішим чинником, що сприяє становленню правової системи держави і демократичних підвалин суспільства, впливає на регулювання всього спектра соціальних відносин у ньому, підтримує і закріплює його цілісність, стабільний правопорядок.

У той же час, формування правової культури в транзитивному суспільстві, у тому числі й в українському, являє собою досить складне і суперечливе завдання. З одного боку, як уже відзначалося, створення демократичної, правової держави припускає досить високий рівень правової культури населення, працівників державного апарата; з іншого боку, у транзитивному суспільстві відсутні необхідні умови для формування правової культури, що знаходиться, як правило, на досить низькому рівні. У зв'язку з цим значну актуальність набуває проблема формування правової культури в умовах транзитивного суспільства. Не випадково, що в Засадах державної політики України в галузі прав людини, затверджених постановою Верховної Ради від 17 червня 1999 року, завдання по підвищенню рівня правової культури населення і правосвідомості людини і громадянина, формуванню поваги до закону підняті до рівня основних напрямків державної політики.

Окремим питанням формування правової культури юристів, студентів, учнівської молоді та громадян демократичного суспільства в цілому присвячені труди таких науковців, як О.В. Аграновська, О.О. Ганзенко, В.Головченко, К. Колесніченко, Т.В. Кушнірова, С.М. Легуша, І. Осика, М. Подберезський, О.І. Пометун, О.П. Семитко, А. Скуратівський, Н.В. Удод, В. Черней та ін [1,2,4,5,7,13,14–16, 18]. У той же час, незважаючи на свою безумовну актуальність, проблема формування правової культури в транзитивному суспільстві, залишається в юридичній науці недостатньо розробленою. Як показує аналіз юридичної літератури, незважаючи на активізацію досліджень у сфері правової культури і правової свідомості, проблеми реального стану правової культури в перехідному суспільстві, специфіки формування правової культури в транзитивний період, обґрунтування напрямків по оптимізації процесу формування правової культури в умовах трансформації правової системи, залишаються поки, за рідкісним винятком (М.І. Матузов, О. Менюк, Ю.М. Тодико [8,10,17]) за межами інтересів сучасних дослідників. Дійсність же така, що не проходить і дня, коли засоби масової інформації не вказували б на правовий нігілізм, юридичний безлад і правове безкультур'я, що процвітають в українському суспільстві.

Для того, щоб визначити найбільш дієві напрямки, форми і методи формування правової культури, необхідно проаналізувати причини низького рівня правової культури в транзитивному суспільстві в цілому. Це завдання і є головною метою статті. Таких причин досить багато і вони вимагають певної класифікації. У найбільш загальному вигляді можна виділити наступні групи причин низького стану правової культури в транзитивному суспільстві: історичні причини, національно-психологічні, трансформаційні причини (причини, зв'язані з трансформацією суспільства) і ряд інших.

Історичні причини нинішнього стану правової культури України необхідно шукати в негативній спадщині самодержавного і тоталітарного минулого, що не дає об'єктивної можливості перейти безпосередньо з

неправової реальності минулого до розвинутого права сучасних постіндустріальних суспільств, до якого західні держави розвинутої демократії йшли кілька сотень років. Можна погодитися з В. Нерсисянцем, що лише з урахуванням історичного досвіду (зарубіжного і власного) можна усвідомити істинну суть і умови реалізації декларованих цінностей, тверезо і без ілюзій оцінити реальний стан справ у сучасних транзитивних державах і реальні можливості просування їх до правової держави, до практичного утвердження прав і свобод людини. Дійсно, важкий шлях сучасних перехідних суспільств до правової держави, до формування правової культури ускладнений цілим рядом негативних факторів, успадкованих від минулого. У їхньому числі – «багатовікові традиції деспотизму і кріпосництва, всесилля влади і безправності населення, стійкий і широко розповсюджений правовий нігілізм, відсутність значного досвіду, свободи, права, самоврядування, демократії, конституціоналізму, підпорядкованого стану суспільства в його відносинах з нічим не обмеженою і безконтрольною владою і т.п.» [11, с.353].

Серйозний негативний вплив на формування правової культури в транзитивному суспільстві здійснюють і причини, безпосередньо пов'язані з недавнім тоталітарним минулим. Серед них: безініціативність населення, подвійна мораль, звичка покладатися на патерналістську опіку держави й одночасно не довіряти їй, безпорадність. Не сприяють формуванню правової культури і правосвідомості транзитивного суспільства спадщина, що залишилася йому від тоталітарного минулого, ірраціональна віра населення у всесилля вождя (а не всесилля права, закону), чекання приходу “месії”, що вирішить усі проблеми. “Але, дійсно, найбільш істотною психологічною втратою тоталітарного періоду є майже повна втрата почуття відповідальності, у тому числі і відповідальності перед правом, законами»[12], що істотно гальмує процес формування правової культури населення в **транзитивному** суспільстві.

Особливе місце серед історичних причин, що вплинули на стан правової культури в сучасних транзитивних країнах, займає правовий нігілізм, що у даний час прийняв масштаби національної трагедії. Як відомо, нігілізм (від лат nihil – ніщо) – негативне відношення суб'єкта (групи, класу) до загальноприйнятих цінностей, ідеалів, моральних норм, культурних традицій. Правовий нігілізм являє собою напрямок суспільно-політичної думки, що заперечує соціальну цінність права і вважає його найменш досконалим способом регулювання суспільних відносин. Найважливішою ознакою правового нігілізму, що являє собою антипод правової культури, є зневага права і закону, негативне відношення до правових форм організації суспільних відносин.

Багато в чому правовий нігілізм став результатом особливостей вітчизняного історичного шляху розвитку суспільства. Довгі роки правової сваволі в нашій країні привели до поширення в суспільній свідомості недовіри до реального існування таких основних демократичних принципів, як недоторканість особи, рівність людей перед законом, справедливість судового розгляду і т.д. Але було б занадто просто покладати відповідальність за цю недовіру лише на беззаконня, що існувало в періоди царату, революції, сталінських репресій або «застою». У сучасний, перехідний період юридичний нігілізм у суспільстві зростає ще більше. У період перебудови цьому сприяла «війна законів» між відомствами, між республіками колишньої держави, існуюча протиріччя між виконавчою і представницькою владами. І тепер навіть при наявній необхідності і прогресивній спрямованості того чи іншого прийнятого закону його ефективність виявляється нижче очікуваної, часто закони так і залишаються лише на папері. Не сприяє зменшенню юридичного нігілізму в суспільній свідомості і значний елемент стихійності, нестабільності державної політики, суперечливість і відставання правового регулювання, що крім всього іншого привело до різкого збільшення криміногенного фактора, як в економіці, так і в інших сферах життя нашого суспільства.

Основними формами прояву правового нігілізму в сучасних транзитивних суспільствах, на думку деяких фахівців, є: прямі навмисні порушення діючого законодавства й інших нормативно-правових актів; загальне масове недотримання і невиконання юридичних розпоряджень, коли поведінка суб'єктів (громадян, посадових осіб, державних органів, громадських організацій) не співпадає з вимогами правових норм, а лише існує прагнення жити і діяти за власними законами; при існуванні війни законів, виданні суперечливих, рівнобіжних чи навіть взаємовиключних правових актів як би нейтралізуючих один одного, розтрачуючи даремно власну силу. Причому нерідко підзаконні акти стають «надзаконними», а ухвалені у великій кількості юридичні норми не стикаються, погано синхронізовані, у результаті чого виникають найгостріші юридичні колізії; підміна законності політичною, ідеологічною чи прагматичною доцільністю, прагнення різних посадових осіб і органів, суспільних груп і сил реалізувати свої інтереси поза рамками Конституції; конфронтація представницьких і виконавчих структур влади; порушення прав людини, особливо, таких як право на життя, честь, гідність, житло, майно, безпеку та ін. [8, с. 695-709].

Що стосується національно-психологічних причин, які визначають особливості формування правової культури в Україні, то можна погодитися з дослідниками, які справедливо вказують, що в процесі формування правової культури важливо враховувати не тільки історичні особливості розвитку соціального буття українського народу, але й деякі особливості національного характеру українців [16, с.255]. Дійсно, національний характер народу є однією з найважливіших складових розвитку будь-якої національної культури, у тому числі і правової. Однак при цьому необхідно не забувати, що взаємодія національного характеру і рівня розвитку правової культури носить діалектичний характер. З одного боку, розвиток національного характеру залежить від стану розвитку суспільства, держави, політичної і правової культури, від можливостей людини реалізовувати свої права і можливості. З іншого боку, національний характер у свою чергу впливає на

розвиток соціального буття, усіх його складових, у тому числі правового буття, правової культури, правової свідомості.

До національно-психологічних рис характеру українців, що суперечливо впливали і продовжують впливати на формування і розвиток правової культури можна віднести: індивідуалізм, обумовлений особливістю соціального життя, насамперед, традиціями землеробської культури; прагненням українців до волі, що, з однієї сторони, мало прогресивний характер, а з іншої, приводило їх до самоізоляції, руйнування організованих форм соціального, у тому числі і правового буття, до невміння створювати й утримувати владу, що гальмувало процес формування і розвитку правової культури [16, с.256-257]. На ці особливості національного характеру українців у свій час звернув увагу М. Костомаров, який зазначав, що демократичному характеру українців притаманне розуміння переваги особистості над общинністю, прагнення до особистої волі в крайньому її прояві – свавіллі, і звідси – мінливість, невиразність цілей і форм життя, поривчастість, прагнення до створення чого-небудь нового й одночасно – до знищення старого. Зазначені риси мали і негативний зміст, тому що означали, наприклад, небажання і невміння українців підкорятися єдиній, чітко визначеній меті, відсутність цілеспрямованого розрахунку, і тому – нездатність організувати й удержати владу як основу своєї державності ”[6, с.405].

Негативний вплив на формування правової культури українського суспільства мали ще ряд особливостей національного характеру українців, серед яких: правовий нігілізм, комплекс сконцентрованості на внутрішніх переживаннях, з'єднаний із замкнутістю і недовірою, настороженим відношенням людини до інших людей, стиль існування, обумовлений життєвою філософією «моя хата скраю, нічого не знаю», байдужість до усього, що не стосується особисто його і його родини, інертність, пасивність у суспільних питаннях, утилітарний егоїзм. До цього можна також додати

надмірну довірливість, а також піддатливість зовнішнім впливам, пристосовництво [16. с.256-258].

Складність і суперечливість формування правової культури в перехідному суспільстві мають у своїй підставі ще ряд причин, які можна віднести до групи трансформаційних. Саме ці причини багато в чому і визначають особливості формування правової культури в перехідному суспільстві.

Порівняння правових систем тоталітарного суспільства, для якого характерні: панування держави над правом, політизація, ідеологізація права, і демократичного суспільства, у якому забезпечене верховенство права і пріоритет прав людини, дозволяє зробити висновок про їхню принципову несумісність, а, отже, неможливість переходу від однієї правової системи до іншої безпосередньо. Тому всі посттоталітарні країни, що трансформуються від тоталітаризму до демократії, закономірно проходять особливий перехідний період, у якому правова реальність являє собою комбінацію тоталітарної правової системи, що руйнується, і правової системи демократичного суспільства, що народжується.

Як правило, всі основні характеристики цієї перехідної правової реальності являють собою комбінацію суттєвих рис, як тоталітарної правової системи, так і демократичної. Так, наприклад, нові правові норми в перехідній правовій системі зустрічаються зі старими неправовими й антиправовими нормами; авторитаризм у правотворчості і правозастосуванні співіснує із елементами анархії; тенденції конструювання з елементами саморозвитку; принципи монізму з принципами плюралізму і т.д. Так, наприклад, в Україні нові правові норми діючої Конституції 1996 року зіткнулися зі старими нормами законів, прийнятих ще до утворення незалежної України. Це позбавляє Основний закон України механізму реалізації, що і створюють всі інші закони і нормативно-правові акти. Звідси можна зробити висновок про необхідність такої правотворчості в Україні, що розвивало б конституційні норми і принципи в існуючому законодавстві.

Без такого законодавства Конституція України буде простою правовою декларацією, а формування правової культури буде зустрічатися з нерозв'язними проблемами.

Другою особливістю формування правової культури в перехідному суспільстві є те, що воно здійснюється в умовах хаосу або дезорганізації перехідного суспільства і його правової системи. Наприклад, польський дослідник Я. Щепаньський, розуміє дезорганізацію перехідного суспільства і його правової системи як сукупність соціальних процесів, що приводять до того, що “ дії, що відхиляються від норми й оцінюються негативно, перевищують допустимий рівень, загрожуючи встановленому плину процесів колективного життя. Вона полягає в дезінтеграції політико-правових інститутів, що не виконують завдань, для яких вони створені, ослабленні механізмів формального і неформального контролю, нестійкості критеріїв оцінок, появі зразків поведінки, що суперечить зразкам, визнаних припустимими ”[19, с.202].

Можна погодитися з наведеними міркуваннями, що перехідні соціуми позбавляються традиційних для тоталітарного суспільства політико-правових інститутів, а також інститутів статусно- рольової соціальної ідентифікації і потрапляють унаслідок цього в стан “хаосу”, “дезорганізації” або, на думку М. Мамардашвілі, у стан “життя після смерті”[9,с.163]. У цих дезорганізованих перехідних суспільствах соціальні і правові цінності, норми, зразки поведінки починають орієнтуватися на принципово іншу систему відліку, ніж у стабільному суспільстві. У таких умовах частина суб'єктів суспільства виявляється здатною пристосуватися до нових політико-правових цінностей і норм правової культури, одержати новий соціальний статус і місце у економічній і політичній структурі, яка формується. Інша частина не в змозі або не бажає приймати нові цінності, правові норми, зразки поведінки і поповнює шари маргіналів. Таким чином, в умовах швидкої, обвальної трансформації соціуму одні шари і групи народжуються або отримують пріоритетний розвиток, а інші втрачають

свою колишню роль. Дані процеси приводять до загострення соціальних протиріч у суспільстві, що також не сприяє формуванню високої правової культури в суспільстві.

Третьою особливістю формування правової культури в перехідному суспільстві є амбівалентність (Е. Блейлер) правосвідомості людей, причини якої криються в інертності свідомості людини, нездатності її відразу звільнитися від застарілої системи ціннісно-правових установок тоталітаризму, що може декларативно заперечуватися особистістю, але продовжує існувати на рівні підсвідомості, визначаючи світогляд людини, її цінності, інтереси, вчинки. Так, наприклад, у перехідних суспільствах проблема легітимації процедур вирішення протиріч і конфліктів стоїть дуже гостро. Старі правові норми і правила врегулювання конфліктів втратили свою легітимність, а нові правові норми ще не установилися, не стали стереотипними. Тому будь-які дії влади з вирішення гострих соціальних протиріч, як правило, зустрічають у суспільстві гостру критику. Наприклад, незастосування вищої міри покарання проти вбивць і гвалтівників розцінюється в суспільстві як м'якотілість і небажання боротися з тяжкими злочинами, а застосування - як жорстокість, порушення принципів гуманізму, норм міжнародного права. Досить часто носіями цих взаємовиключних точок зору можуть бути одні й ті самі особистості.

Наступна причина, що визначає специфіку формування правової культури в перехідному суспільстві пов'язана зі зламом командно-адміністративної системи керування тоталітаризму, відходом від принципів жорсткого централізованого планування, вступом суспільства на складний і суперечливий шлях створення ринкової економіки. Цей процес, що почався в 1991 році і продовжується дотепер, постійно вимагає повноцінного правового регулювання і створення системи законів, що відображають зміни, які відбуваються у політичному й економічному житті. Однак, на думку фахівців, законотворчість в Україні істотно відстає від реалій політичного й економічного життя країни, часто стає заручницею партійних чи

вузькокорпоративних інтересів певної групи політиків, депутатів, що ставлять свої особисті інтереси вище інтересів держави, суспільства в цілому.

Корінні зміни в політичному й економічному житті суспільства за останні 15 років стимулювали бурхливий процес законотворчості. З'явилися нові для вітчизняного правознавства галузі права: підприємницьке, банківське, інвестиційне, податкове і т.п. Почалося формування багатьох принципово нових правових інститутів, що відповідають не тільки умовам ринкового господарювання, але і критеріям правової держави, міжнародним стандартам захисту прав і свобод людини. На перше місце в суспільстві висуваються загальнолюдські цінності, демократія і права людини. Усе це не може не позначатися як позитивним, так і негативним чином на формуванні правової культури суспільства.

Далі, складність становлення правової культури в перехідному суспільстві пов'язана з тим, що ці процеси проходять у надзвичайно важкій обстановці економічної, фінансової і політичної криз, в умовах соціальної напруженості в суспільстві. Звичайно, форми прояву цих криз у різних посттоталітарних країнах можуть значно відрізнятися. Наприклад, від зниження рівня легітимності правлячого режиму в політичній сфері і появи елементів депресії, інфляції в економічній сфері, характерних для ряду країн Центральної Європи (Угорщина, Чехія) до глибокої, всеохоплюючої кризи (політичної, правової, економічної і т.д.), у якій знаходиться Україна, Росія й інші країни пострадянського простору.

Іншими формами прояву трансформаційної кризи в перехідних країнах стали: 1) поглиблення протиріч між виконавчою і законодавчою гілками влади, відсутність в обох гілках реалістичної концепції виходу з кризи; 2) банкрутство обраного курсу реформ у більшості пострадянських країн; 3) критичне зниження граничних рівнів громадської моралі; 4) зубожіння і політична апатія населення; 5) регіональний і етнічний сепаратизм, що загрожує цілісності країн; 6) зростання частки тіньової економіки в

економічній сфері, ріст злочинності, криміналізація перехідного суспільства та ін.

До причин, що впливають на формування правової культури в перехідному суспільстві і визначають її специфіку, можна додати і ряд інших. Серед них: відсутність теоретично обґрунтованої державної концепції формування правової культури населення України, слабкість і дезорганізованість соціальних інститутів, які повинні займатися формуванням правової культури, відсутність необхідної кількості підготовлених правознавців для юридичної освіти громадян і формування в них навичок правової поведінки та ряд інших. Усе це ускладнює і без того непросту ситуацію, пов'язану з формуванням правової культури в країні і проведенням правової реформи в Україні.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що рішення завдань по створенню демократичної, правової, соціальної держави тісно пов'язано з проблемою формування правової культури. Це у свою чергу припускає необхідність дослідження причин і факторів, які впливають на стан правової культури в перехідному суспільстві. Перспективами розвитку даної проблеми є обґрунтування ефективних механізмів формування правової культури в транзитивних умовах, визначення основних напрямків по оптимізації цих механізмів.

Список літератури: 1. Аграновская Е.В. Правовая культура и обеспечение прав личности / Е. В. Аграновская. – М.: Наука, 1988. – 143 с. 2. Ганзенко О.О. Конституційні засади формування правової культури особи / О. О. Ганзенко // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 12. – К., 2001. – С.170 - 174. 3. Глинкина С. Теневая экономика в современной России / С. Глинкина // Свободная мысль. - 1995. - № 3. - С. 26-43. 4. Головченко В., Черней В. Правова та політична культура в українському суспільстві / В. Головченко, В. Черней // Юридичний вісник України. – 2002. – 2 - 8 березня (№9). – С. 6 –7. 5. Колесниченко К. Правова культура в умовах

розбудові незалежної України: поняття, структура / К. Колесниченко // Право України. - 2001.- № 4. - С.21- 23, 39. **6.** *Костомаров Н.И.* Две русские народности / Н. И. Костомаров. - К.; Х., 1991. **7.** *Легуша С.М.* Стан та перспективи формування правової свідомості та правової культури громадян в період державотворення в Україні / С. М. Легуша // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 12. - К., 2001. - С.42 - 47. **8.** *Матузов Н.И.* Правовой нигилизм и правовой идеализм // Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова и А.В. Малько. - 2-е изд. / Н. И. Матузов. - М.: Юрист, 2000. - С.695-709. **9.** *Мамардашвили М.К.* Как я понимаю философию / Общ. ред. Ю.П. Сенокосова / М. К. Мамардашвили. - М., 1990. - С.163 - 165. **10.** *Менюк О.А.* Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура / О. А. Менюк // Право України. - 2001.- №4. - С.21 - 23, 39. **11.** *Нерсесянц В.С.* Философия права. Ученик для вузов / В. С. Нерсесянц. - М.: Норма - ИНФА,1998. - 647 с. **12.** Нові політичні реальності на рубіжі тисячоліть: Закл. слово Президента України на науково-практ. конф. 16 черв. 2001 р. // Урядовий кур'єр. - 2001. - 14 червня. **13.** *Осика І.* Правова культура в економічному житті суспільства / І. Осика // Підприємництво, господарство і право. - 2003. - №6. - С.118 - 121. **14.** *Пометун О.І., Кушнірова Т.В.* Нові підходи у формуванні правової свідомості громадян демократичного суспільства / О. І. Пометун, Т. В. Кушнірова // Закон і підліток: Матеріали обл. наук.-практичн. конференції. Донецьк, 27 жовтня 2000 р. - Донецьк: ДІВС, 2001. - С.166 - 173. **15.** *Семитко А.П.* Развитие правовой культуры как правовой процесс: Монография. Для научных работников, преподавателей студентов / А. П. Семитко. - Екатеринбург, 1996. - 313 с. **16.** *Скуратівський А.* Правова культура в контексте особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців / А. Скуратівський // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. - 2002. - №1. - С. 415 - 425. **17.** *Тодыка Ю.Н.* Конституционные основы формирования правовой культуры: Монография / Ю. Н. Тодыка. - Х.: РАЙДЕР, 2001. - 158 с. **18.** *Удод Н.В.* Правовое обучение несовершеннолетних в общеобразовательных школах / Н. В. Удод // Закон і підліток: Матеріали обл. наук.-практичн. конференції. Донецьк, 27 жовтня 2000 р. - Донецьк: ДІВС, 2001. - С. 41 - 45. **19.** *Щепанський Я.Ю.* Элементарные понятия социологии: Пер. с польск./ Общ. ред. акад. А.М. Румянцева / Я. Ю. Щепанський.— М, 1990.— 240 с.